

Antalfai Márta

A varázsmesék tündérei és boszorkányai az analitikus pszichológia¹ tükrében

A tanulmány a népmesék csaknem háromnegyedét kitevő tündér- vagy varázsmesék két meghatározó női alakját elemzi mélylélektani, azon belül is analitikus pszichológiai megközelítésben.

Kiemeli a jó és a rossz közötti ellentét jellegét, dinamikáját, ami a tündér és a boszorka kettősére, a jó és a rossz mentén történő hasításra épül. Az ellentétek egymást feltételező összefonódására helyezi a hangsúlyt. Az egyik túl van a jón, a másik a rosszon. Ezért, ha a mesék szereplői egyiknél vagy másíknál úgymond leragadnak, az egyben a vesztüket is jelenti.

A tanulmány mesék elemzésén keresztül mutatja be a fentiek alapján, hogy a két szélsőség egymástól függetlenül, önállóan, hosszú távon nem tud működni, nem életképes.

Amíg a tündér a mesehős vágyait, céljait képviseli, addig a boszorkány ezen célok megvalósításhoz vezető út veszélyeit szimbolizálja és egyben megküzdésre sarkall. Ezáltal mindketten a szülőkről való leválás útját készítik elő, továbbá paradox módon a külvilághoz és a realitáshoz való alkalmazkodást segítik.

A legtöbb varázsmesében a boszorka és a tündér alakja sokszínűen árnyalt, nem csak a jó–rossz ellentétpárra épül. A közöttük lévő finom átmenetváltást és fejlődést indít el a főhős életében. Sokszor a boszorka egy mély intuícióval rendelkező vajákos asszony, aki, ha tiszteletet mutatnak iránta, segíti a bajbajutottakat.

*

A boszorka és a tündér alakjával nem csak a mesékben találkozhatunk, fellelhetők a mitológiában, a folklórban, a néplélektanban, ősi néphitektben, sőt a viselkedés szintjén a mindennapi életben is. Alakjuk a képzelet és a valóság között vándorol. Hol itt, hol ott bukkannak fel: hol egy mesében, hol egy teliholdas éjszakán tündéri nő alakjában a szerelmes lelkében; boszorkaként a gyermek képzeletében, avagy éppenséggel az orrunk alá borsot törő szomszédasszony személyében.

A két fogalom eredete már-már az őskorig nyúlik vissza, hiszen magáról a népmeséről is mára köztudomású, hogy egyidős az emberiséggel, a boszorkányok pedig a mesék kitüntetett figurái. Mondhatjuk tehát, hogy boszorkányok és tündérek mindig is voltak, amelyek ennél fogva nem csupán a fantázia termékei, hanem bizonyos értelemben az emberi természet részei is.

A boszorkányság ősidők óta jelen van Európa, Afrika, Észak-Amerika hagyományaiban. Az Ószövetség-ből tudjuk, hogy már Saul király is üldözte őket, ám amikor kétség és félelem gyötörte pozícióját illetően, akkor mégis egy boszorkányhoz fordult tanácsért.

Tündér és boszorka kettőséről a jó–rossz ellentétpár juthat eszünkbe, a jó és a rossz mentén történő hasítást szimbolizálják, amit első olvasatra a mesék is megerősítenek. Ugyanakkor a jó–rossz kettősége nem csak az emberi természet sajátja, „bele van fűzve a lét szövetébe”, ontológiai jelenség. Ez az

ellentét tartja egyensúlyban magát a létezés is, gondoljunk csak a fizika törvényeire: így a vonzás és taszítás ellentétére, egyben egységére, egymást feltételező létezésükre.

Megfigyelhetjük a jó és rossz közötti feszültséget és dinamikát *A kecskekörmök* című mese két szereplőjének a küzdelmében is, mely küzdelem mindkettőjük – az ördögös asszony és az ifjú leány – halálával végződik. A mondára épülő mese rámutat arra is, hogy az ellentétek valahol mélyen összefonódnak, egymást feltételezik, a kettő nincs meg egymás nélkül.² Az aranyszörű kecskéit legeltető tündéri lány a Jó szimbóluma, míg a lány életére törő ördögös boszorka a Rossz megszemélyesítője. A két szélsőség egymástól függetlenül, önállóan, hosszú távon mégsem tud működni, nem életképes. Ahogy a Világszép Vaszilisa boszorkányáról írja Marie-Louise von Franz, „Baba Jaga a nappal és az éjszaka, az élet és a halál istennője, a természet alapelve”.³

*A kecskekörmök*ben a Nagy Természetanya⁴ által gerjesztett viharban úgy a lány, mint a boszorka elpusztul, azaz visszasüllyed a tóba, amely egyben a születés szimbóluma is. A vihar a mesében nem csak halált hoz, hanem egyensúlyt teremtő erő is: egyesíti a jó–rossz ellentétét, felkínálva ezzel egy új kezdet lehetőségét.⁵

Másfelől, ha az elemzés nagyítóüvege alá helyezzük a meséket, azokban mind a boszorka, mind a tündér alakja legtöbbször nagyon árnyaltan, sokszínűen jelenik meg, nem csak a jó–rossz dimenziója mentén. A mesék jól láttatják a két ellentét közötti finom átmeneteket is, amelyek változást indítanak el a főhős életében, ami aztán meg is hozza annak szerencsésjét. Sokszor a boszorka egy vajákos asszony, aki mély intuícióval rendelkezik, s ha „öreganyámnak” szólítják és tiszteletet mutatnak iránta, akkor segítséget nyújt a bajbajutottaknak. Adódik azonban, amikor nyereszkezésből csal, lop, hazudik, mások életére tör – ezekben az esetekben elzavarják. Ha viszont kegyetlenül elpusztítja azt, aki útjában áll, akkor a mese végén (a magyar népmesékben legalábbis) sokszor négyfelé vágják. Felfogásom szerint, az elpusztításnak ez a módja azt is szimbolizálja, miszerint a személyiségét tekintve egyoldalú, csak ártó szándékkal működő boszorka számára elérkezett az idő a változásra, fejlődésre, differenciálódásra – mivel a Jung által is olyannyira hangsúlyozott⁶ négyes szám magát a teljességet szimbolizálja.

Hasonlóképpen sokszínű és változatos a tündérek világa és hatásuk a mesékben. A tündér, sellő, szirén mint vonzó, csábító, igéző jelenség a hódítás maga, aki sokszor ragadja a halálba a mese hőseit, illetve mint a boszorka, képes azt elvarázsolni. Az örök boldogság paradicsomi szigetét kínálják a szerelmes ifjúnak, amelyről aztán kiderül, hogy az nem más, mint a túlvilág. Hogy vagyunk ezzel az életben? Évszázadok tapasztalatai azt mutatják, hogy hasonlóan, mint a mesében. A vágyott, vonzó, szépséget sugárzó, elérhetetlennek tűnő, csábító jelenségei, tárgyai a világnak hosszú távon sokszor romlásba taszítanak, pusztulásba visznek, betegség, halál hordozói. Ám az ellenkezőjére is akad bőven példa, amikor a vágyott kincs (lehet az konkrét anyagi, de lehet lelki, szellemi, érzelmi) megszerzéséért való küzdelemben erősödik meg az ifjú, úgy testileg, mint lelkileg, s válik felnőtté. A próbatételek készítik fel arra, hogy később sikeresen tudjon működni a hétköznapi világában.

A vonzerővel bíró jelenségek kapcsán a mesék ősidők óta intenek azok kettős természetére, ránk nézvést jó vagy rossz hatására: lehetnek úgy építők, mint rombolók. A tündérek is adott esetben éppoly veszélyesek, mint ellentétük, a külsőleg visszataszító boszorkák. A vonzó külső a mesében sokszor csapda. A rémséges boszorka vagy a jóságos öreganyó legtöbbször a természeti jót vagy rosszat szimbolizálja, amely túl is van már az emberi dimenziókon. Baba Jaga, az azonos című orosz népmese boszorkánya például élet-halál természetasszonya, aki tudja, melyik az az út, amelyik drágakövekkel van kirakva, de a pokolra vezet – és fordítva. Nekünk ez a tudás nem adatott meg. Legtöbbször csak utólag

ismerjük fel, akárcsak a mesékben, szenvedések árán, hogy hová is vezet az út, amin járunk – de ehhez is magas fokú önismeret és jó önreflexió szükséges.

A mesék ifjú hősei a tündérekkel való küzdelmükben rendszerint akkor győzedelmeskednek, ha a tündérhontól, amely bár elkápráztatja őket, el tudnak onnan szakadni, s képesek lehozni választottjukat – Tündér Ilonát, Tündér Erzsébetet – az égi birodalomból a földi világra. Feltéve, hogy leendő párjuk szerelemből vállalja tündérlétének, azaz korábbi életformájának feladását. Feladja ifjúkori ábrándjait, légvárát.

Mielőtt témánk további kifejtésébe bocsátkoznánk, járjuk először körbe úgy a boszorka, mint a tündér alakjának jelentéskörét. Ezt meseelemzések követik az életből hozott példákkal ötvözve.

Boszorkányok

A mesékben a jóságos tündérek ellenfelei általában mágikus hatalommal, démoni erővel rendelkeznek, az ártó szándék és a rombolás kapcsolódik hozzájuk. Férfitársai az ördögök, származásuk is ördögtől való, fiaik is ördögfiak a mesében. Mitológiai változatai Hekaté, aki élet és halál felett rendelkezik, de idetartoznak a Hárpiák, Erinniszek, Szirének is. Elnyelő, vérszívó lények, varázsfőzetek, mérgek készítői. Az alvilágban élnek, a sötétség az attribútumuk. A mitológiában is több változatuk ismert, például Kirké, aki Odüsszeusz társait varázsolta disznóvá. A boszorka seprűnyélen, lapáton, de más fallikus eszközön is repked, lovagol, különösen holdtöltekor. Szélvésszel, viharral érkezik, jellemző tulajdonsága az indulat, a düh és a pusztító erő. Átváltozásra és változtatásra is képes, bármilyen állat alakját fel tudja venni, ellenségeit bármivé elvarázsolhatja.

Külső megjelenésében is félelmet keltő. Sokszor Gorgó-ábrázatot visel, robbanásszerűen érkezik, mint a mennydörgés. Fallikus tulajdonságokkal rendelkezik: hosszú orr, nyelv, seprű. A mesékben általában öreg, ráncos, aszott kinézetű, de megjelenhet – főleg a mitológiákban – mint fiatal boszorka, aki elcsábítja, elkábítja, elvarázsolja áldozatát.

Mesei változatai a gonosz mostohák, ördögös öreg anyókák, a magyar népmesék Vasorrú bábája,⁷ az orosz Baba Jaga, a halál – de egyben a termékenység megszemélyesítője is. Utóbbi háza csirkelábakon forog, kerítése emberek csontjaiból épült, koponyák díszítik. „Meglövegolja az élet és halál közti szakadékot – titkok tudója. A hozzá kapcsolódó mesék és mítoszok hátborzongatók.”⁸

A folklórban, néphitben a látók, táltosok, javasok, „szépasszonyok” körébe tartozó, csábító, elveszejtő, destruktív női-anyai minőségként vannak jelen. Az ördöggel szövetkeznek, többnyire nők, de akad közöttük férfi is.⁹ A mesékben jórészt a férfiak küzdenek meg velük, s a lányok, fiatal anyák általában kiszolgáltatottjai a boszorkány életükre törő, elveszejtő erejének. Ez a pusztító erő sokszor az anyát vagy anyóást szimbolizálja, aki féltékeny a lányára, fiára.¹⁰

A vitézek vagy királyfik lekaszabolják az ördögös asszonyt, a vasorrú bábát, vagy elpusztítják varázserőjüket, ami lakozhat egy nyúl fejében található skatulyában, s az abban lévő bogárban, vagy éppen séggel valamely egészen kicsi lényben, tárgyban. Analógiát fedezhetünk fel itt az atommagban lévő kvarkokkal: minél kisebb, annál erősebb...¹¹

Lélektani megközelítésben a boszorka a női nem intuitív, egyben maszkulin oldalát szimbolizálja. Ez a kritikus, kákán is csomót kereső attitűd ugyanakkor az ellentétébe is átcsaphat: az elfogadásba, megbocsátásba. Utóbbi jelenséggel van dolgunk azoknak a mesebeli ördögös anyókáknak az esetében, akik a „természet asszonyai”, a természeti erők birtokosai, s a hozzájuk fordulókat nem vélekedés,

előítélet és nem is az érzelmek, hanem cselekedeteik alapján minősítik (lásd például a *Holle anyó* című mesében). Ők a Nagy Természetanya szimbólumai, akikben egyszerre van jelen a teremtő és pusztító erő, ami emberfeletti hatalmat kölcsönöz számukra.

A mélylélektan úgy a boszorkányt, mint a tündért – jóllehet ellentétes tulajdonságokkal ruházzuk fel őket – egy töről eredezteti, a Nagy Ósanya¹² archetípusához kapcsolja. Ugyanakkor – amint azt a későbbi elemzéseknél is látni fogjuk – a Nagy Ósanya, azaz az archetípusos nőiség nem csak a tündér és a boszorka kettősségében ölthet testet, alakja ennél jóval összetettebb. Személyében egyszerre van jelen a dal, a tánc, a szenvedély, a düh, az indulat, a megszállottság, valamint a szelídség, a lágyág, az óvás, a gondoskodás. „Az ősarchetípus jellegzetessége, hogy pozitív és negatív tulajdonságokat ötvöz magában. Ez az ellentétek egysége és kétértelműsége.”¹³ Tehát a tündér, illetve a boszorka már önmagában is kettős aspektussal rendelkezik, amint arra a fentiekben is utaltam.

A mesék boszorkánya a gyermek számára az anya „árnyékos” oldalát is jelentheti. Ez lehet a gyermek vonatkozásában: türelmetlenség, indulatosság, figyelmetlenség, szegényes érzelmek, alacsony empátia és mentalizációs képesség. De lehet a gyermek által az anyára vetített (proiciált) azon árnyék is, ami a gyermek képzeletében él az anyáról, amikor az nem a mosolygós arcát mutatja. Ehhez az utóbbi képhez az anyának kevés köze van. Ez a sokszor boszorkány alakját öltő árnyék azon „rossz anya” képből táplálkozik, ami akkor ölt testet, amikor az anyának nem csak az elfogadó, hanem a tiltó, szabályozó, határokat kijelölő, nevelő oldalával is találkozik a gyermek. Ettől a kettősnek megélt anyaképtől úgy szabadulhat meg legkönnyebben, ha valamilyen szorongást keltő, nemegyszer félelmetes, démonikus alakra vetítheti ki. Így meg tudja őrizni az eredeti tárgy (legyen az az anya vagy az apa stb.) integritását önmagában, ami szükséges az egészséges fejlődéshez.¹⁴

Carl Gustav Jung értelmezésében a varázsló és a boszorkány a tudattalan mágikus világhoz tartozik, és negatív szülőimágnak felel meg.¹⁵ Ebből kiindulóan, némi analógiával élve, amikor a mesékben szereplő ifjakkal a boszorkával kell megküzdeniük, aki valójában fejlődésük útjában áll – fogva tartja, elvarázsolja őket, párválasztásuk elé akadályokat állít –, mindezen küzdelem lényegében az anyáról történő leválásukról szól, ami egyik fél számára sem könnyű. Hiszen hány és hány szülő próbálja a legkülönbözőbb módon – nem riadva vissza manipulációs eszközöktől sem – visszatartani ifjává érett gyermekét attól, hogy elhagyja a szülői házat, vagy hogy maga válassza meg szakmáját, hivatását, párját. Ám a késő serdülőkorig óvó, védő, fejlesztő, legjobbakat akaró anyai gondoskodásnak jó esetben szükségszerűen vége szakad. Ugyanakkor nehéz a szülőnek váltani, új beállítódást, új viszonyulást létrehozni, sőt új identitást kiépíteni.

Igen sok mesében a boszorkányok azáltal, hogy szinte üldözik a fiatalokat, egyben fejlődésre is sarkallják őket, elősegítve a felnőtt identitás kiépülését és a valósághoz való alkalmazkodást. Amikor a hintóban ülő lefátyolozott menyasszonyt a boszorka kicseréli a saját lányával – ami gyakori mesemotívum –, s a királyfi a változást nem veszi észre az esküvő után sem, ez a mesebeli fordulat azt az üzenetet is hordozza, miszerint egyik fél sem mer szembenézni a másikkal, mert félnek egymás megismerésétől, érezve, hogy az egymásról kialakított belső kép nem egyezik majd a külsővel. A történetben (*Világszép Ilonka, Mese a Nap lányáról*) a boszorka további megpróbáltatások elé állítja a párt, majd a mese vége felé azután már a lány maga valóságában (immáron fátyol nélkül) mutatkozik meg akkor, amikor a királyi palota kertjében lévő tóban fürdik meztelenül. Ekkor találunk újra egymásra a királyfival, akinek azóta „kinyílt a szeme”, észreveszi a különbséget a boszorka lánya és a mátkája között! A mesék szimbólumok útján üzennek számunkra, ezért a lány meztelenségét sem konkrétan kell értenünk: az az üzenete, hogy jó, ha

házasság előtt megismerik egymást a fiatalok. Párválasztás idején sokszor háttérbe kerül az érzelmi fel-tárukozás, ami később konfliktusok forrásává válhat.

A világirodalom mesekincsében – kutatásaim során – jelentős számú, a fenti mesékkal azonos cselek-ményű és címükben is azonos vagy hasonló mesékre bukkantam, ezért indokoltnak láttam a *Világszépe mesekategória*¹⁶ nevet adni ezeknek a történeteknek, amelyek lélektani megközelítést tükröznek, s élet-szakasz tekintetében az ifjúkort ölelik fel. Jellemző ezen kategória meséire a lány világraszóló szépsége, ám aki ugyanakkor nem rendelkezik a személyisége kibontakozásához szükséges aktivitással és cse-lekvőképességgel. A boszorka azzal indítja el „a fejlődés útján”, hogy kiszúrja a szemét, levágja kezeit (mindez elég rémisztően hangzik!), amivel ugyanakkor arra hívja fel a lány figyelmét, hogy ne csak néz-zen, hanem lásson is, s az addig semmittevésre használt kezei helyett kapott műkezekkel igyekezzék hasznosítani magát az őt befogadó házaspár háztartásában. A lányt a trauma aktivitásra is készíteti, s a mese végére vissza is szerzi testrészeit – melyeknek épp a hiánya folytán ismerte fel értékeit, és a halász/vadász feleségénél való szolgálat alatt tanulta meg használni is őket.

Amint az a fentiekből is kitűnik, a boszorka alakja a mesékben nagyon összetett, ráillenek a Faust ter-mészetére rávilágító Goethe sorai: „Az erő része, mely örökké rosszra tör, s örökké jót mivel.”¹⁷

Figyelemre méltó *A két lány meg a vasorrú banya* című mese aktualitása. E mesében ugyanis a vasorrú banya a Nagy Természetanya szimbóluma, azt a természeti rosszat képviseli, ami nem azonos az em-beri ártó szándékkal. A természet akkor „büntet”, ha eltávolodunk, elszakadunk tőle, ha nem szolgál-juk. Mintha azt mondaná: „Jótett helyébe jót várj!” A mese a *Holle anyó* típusú mesékhez sorolható, melyekben a koraserdülő korú lányok általában idős asszonyoknál szolgálnak. Közben megtanulnak kapcsolódni a környezetükhöz, ellátni a háztartást és együttműködni a természettel. Míg a Holle anyó-ban a lusta lány „csak” fekete szurkot kap „jutalmul”, a fenti mesében a természet ajándékát semmibe vevő lányt a banya véresre veri. Ebben a mesében, szemben a Holle anyóval, a kemence csak azt kéri a lányoktól, hogy egyenek a hamuban sült pogácsából, a patak meg azt, hogy igyanak a vízből. Az egyik lány boldogan elfogadja, amit a természet kínál, a másik lefitymálja az ajánlatot: „Nem eszem én! Van nekem cukros süteményem!” Ugyanígy a patak vizét is elutasítja, mondván: van annál különb víz is nálam. Azt hiszem, sok mai serdülő se tenne másként!

Hiszen mi, mai emberek mennyire elszakadtunk úgy a természettől, mint a természetestől. Cukros süte-mények, fagyalt és kóla jellemzik a mai helyzetet... A második lány a patak vízének visszautasításával a természettel való kapcsolat és együttműködés lehetőségét veti el, így amikor bajba jut, nem is kap tőle segítséget. A vasorrú banya szigorúan büntet: a vas az erő, a keménység szimbóluma, az orrhoz pedig – azon túl, hogy fallikus jelkép – a morális érzékenység kapcsolódik. Az erő és keménység, amit szigornak is nevezhetnénk, esetünkben nem választható szét a természet törvényeitől. Idekívánkozik az *Ószövet-ségben* olvasható ige: Tartsd meg Isten törvényét, mert ez az egész ember.¹⁸ Nyilvánvaló a mesék alapján is, miszerint Isten törvénye a természetben lakozik, illetve a természet törvénye egyben Isten törvénye is. Isten mintegy a Nagy Természetasszonyra testálta intelmeit. Ugyanakkor – ellentétben az ember al-kotta törvényekkel – a természet törvényei nincsenek papírra vetve, nem nyilatkoztatnak ki semmit, csak jeleznek. Ám elengedhetetlen ezen üzenetek dekódolása, ami bizony nehéz és fáradságos munka, ugyanakkor a mesék titokzatos rejtjelei meghozhatják a megfejtéshez is a kedvet.

A fentiekben láthattuk, hogy boszorkány és boszorkány között is célszerű különbséget tenni!

Működésmódjuk hol ármánykodásban érhető tetten, hol pedig orkán erejű pusztításban. S még ha ezáltal előbbre viszik is az életet, cselekedeteik közvetlen hatása sokszor fájdalom és félelem.

Ám ezzel a boszorkák, hárpíák, Baba Jagák által szimbolizált démonikus, eget-földet rengető, szélviharként érkező erővel, amely sokszor csaknem természeti erő méreteivel vetekedve tombol és pusztít maga körül, nemcsak a mesében találkozhatunk, hanem a valóságban is, sőt önmagunkban is felfedezhetjük, tetten érhetjük. Viharos sötét fellegként érkezik, elhomályosítva egy időre tudatunkat. Ekkor tapasztalható meg igazán a feneketlen mélységből előtörő női princípium őseje. S még jól járunk, ha ez a fékezhetetlen erő nem saját magunkat és környezetünket árasztja el, hanem a képzeletünk szülte alakokban ölt csupán testet.

Ugyanakkor a lélek megalkotja a néha tárgyaltan, sokszor pedig valós félelmekhez kötött szorongásai ellensúlyozására a női energiáknak – negatív megjelenési formáival ellentétes – pozitív tulajdonságokkal bíró szereplőit is: a lágyság, finomság, törekenység, gondoskodás, odaadás és szeretet utáni vágyakozásból születő tündéri nő, illetve a „jó anya” alakját.

Tündérek

A mesebeli tündérek valóban alkalmasak arra, hogy megőrizzék a nőiség és a Nagy Természetanya pozitív aspektusait. Különösen azokat a tulajdonságokat, amelyek belső vágyainkat hordozzák. Az eszményi nőiség megtestesítőiként, ideálokként élnek bennünk. Csodás szépségű jótevők, természetfeletti képességekkel: varázslás, eltűnés, átváltozás.

Elsősorban az európai néphit légies, könnyed szellemlényei, az antik nimfák utódai. Jelentős helyet foglalnak el a germán és kelta mesevilágban, de központi szerepet játszanak a magyar mesékben is.¹⁹ Népmeséink Tündér Ilonája ősvallásunk istenasszonya²⁰: a tündérek királynője, fejedelme, akit számtalan sok tündér szolgál. Közéjük vágnak a mesék női és férfi főszereplői egyaránt. A mesebeli ifjak nem riadnak vissza semmilyen nehézségtől, veszedelemtől, vállalnak minden küzdelmet, megpróbáltatást, csak megszerezhessék maguknak Tündér Ilonát. Siker esetén vele együtt uralkodnak Tündérorságban, ám nemegyszer hozzák le magukhoz a földi világba is.²¹

A tündérek lakhelye a természet, illetve Tündérorság, az örök boldogság hazája, amely legtöbbször megfoghatatlan: távoli üveghegyeken és tengereken túl, hegycsúcsokon át, ahol a madár se jár, tehát pontosan meg nem határozható, azaz elérhetetlen helyen, képzeletünk és fantáziánk világában keresendő. Vannak mesék, amelyekben hetedhét országon, hét hegyen és hét tengeren túl található. Naprendszerünkön belül hét a bolygók száma is. Ám úgy tűnik a mesék üzenete alapján, hogy az örök boldogság hazája ezen is túl van. Lehet ez a hely akár maga a túlvilág is.

A Tündérhon mintha a képzeletünkben élő paradicsomi világhoz állna közel, s az aranykort idéző, vágyott, fantáziánkban élő létforma a tündéréké. Örök fiatalság, aranyhaj, aranyruha, aranylét jellemzi. Az arany a romolhatatlanság, örökkévalóság szimbóluma is: nem elegyedik más fémekkel, nem kopik el az idővel. Nem csak Tündérhonnak, de a tündéreknak is meghatározó tulajdonsága a halhatatlanság, amiről az olimposzi istenek juthatnak eszünkbe. Halhatatlanságukat csak kivételes esetben adják fel: ha halálos szerelembe esnek. Jól szimbolizálja mindezt, hogy csak az esetben képes átváltozásra egy nő, csak akkor tud jól működni a mindennapok világában, a hétköznapiok realitásában, ha saját életét, érzelmi világát és libidóját meg tudja osztani párjával. Ez azonban feltételezi a kölcsönösséget. Szükséges hozzá a férfi érzelmi érettsége, odaadása. Azok az ifjúkorban, illetve fiatal felnőttkorban lévő, de még éretlen ifjak, akiknél az intimitásra való képesség és a felelősségérzet nem alakult ki, elveszítik a nehezen megszerzett tündérlányt. Az erről szóló mesék is – mennyiségüket tekintve – úgynevezett *fejlődési mesekategoriát* alkothatnak, de azért is, mert a világ minden táján megtalálhatók.

Lélektani megközelítésből a *Tündérfeleség mesekategória* címet adtam az elrabort, majd madárként eltávozott tündérekről szóló történeteknek. A különböző állatbőrökbe (például *A fókasszony* című norvég mese esetében), de legtöbbször madárként tollruhába (*A hattyúfeleség* című spanyol mesében) rejtőző tündérlányt úgy akarják megszerezni a mesebeli fiatalember, hogy amikor azok a réten, tóparton levetik állatmezüket, kifigyelik és ellopják azokat. Az állatruha a lány számára egyben a szabadságot is jelenti. Nem tud többé akadály nélkül szabadon mozogni vízben, víz alatt, levegőben. Ezekben a mesékben a fiatalok nem küzdenek meg egymásért, úgy kötnek házasságot, hogy nem ismerik egymást, s nem is törekszenek arra. A tündérfeleség egy idő után visszavágyik előző életformájába, s vissza is szerzi az előző identitását szimbolizáló állatruhát, amivel aztán a víz alá merül, avagy elrepül. A *hattyúfeleség* című spanyol mese lovagja édesanyjával él kettesben a lovagvárban, oda viszi magával a tündérlányt, miután ellopta hattyúruháját. A kiskamaszok, kis kópék működés módja juthat erről eszünkbe! Semmi más nem él a fiatal lovagban csak az, hogy megszerezze és birtokolja a lányt. A tündérfeleséget azonban nem elégíti ki a pompás vár, a pénz, a jólét. Érzelmeket, szeretetet vár cserébe szabadságának elvesztéséért. A lovag azonban érzelmileg éretlen, nem jutott még el odáig, hogy egy nőt meghódítson. Hattyúfeleségével sem tud mit kezdeni, anyjára bízta azt. A mesében sem a fiú, sem a lány nem fejlődik. Végül a lovag anyja visszajuttatja a tündérfeleségnek a tollruhát.

Ám a fenti mesekategória ellenkezőjével is gyakran találkozhatunk, amikor a tündér, szirén, sellő csábítja el és viszi magával az ifjút a tündérhonba, – ami aztán a vesztét is okozza. Az *Urasima Taró, a halászegény* című japán mesében a tengeren hajózó legény egyszer csak viharba kerül. A fergeteg hozza itt is a változást. Mély álomba merül az ifjú, majd mintegy víziószzerűen megjelenik előtte az örökzöld sziget királyának lánya Senin, aki szépségével foglyul ejti. Felébredését követően – feledve korábbi életét – örök esküt tesz a vízitündérnek, s távozik vele az ifjúság és szépség soha el nem hervadó hazájába. Az ókori Hésziodosz *Munkák és napok* című művében olvashatunk hasonló paradicsomi szigetről – ahol édes aranygyümölcsök lógnak mindenfelé a fákon, mámorító illat és csalogány éneke tölti be a teret. A fiú egy időre elfelejti otthonát, öreg szüleit, akikkel együtt élt és eltartotta őket a halászatból. S amikor visszatér hozzájuk, már csak a sírjukat találja, hiszen 300 év telt el azóta. Ekkor kinyitja a tündértől kapott szelencét, amelyből egy szempillantás alatt elszáll az örök fiatalság füstje – s a halászegény kénytelen szembenézni a valósággal. Ábrándjait veszítve álma is semmivé válik: öregemberként holtan rogyik össze.

A mesében a tündér szimbolizálja mindazt, amire titkon vágyunk: földi kötöttségektől, feladatoktól mentes életet, örök fiatalságot, halhatatlanságot. Ám az illúziókban élő emberek feje felett is elszáll az idő. Azok esetében is, akik mindenáron húsz évesek próbálnak maradni. Lehet, hogy akad, aki olyan „szerencsés”, hogy afféle örökifjúként átszórakozza az életét. Ám végül az illúziók rabja felett is eljár az idő. Fantáziaviláguk előbb-utóbb összeomlik, amint egyszer csak kénytelenek találkozni a valósággal. Lehet ez az álomvilág akár az internet világa is. Akár csak Urasima Taró a mesében, az ifjúkorból ők is az öregkorban találhatják magukat. S közben kimaradnak életükből azok a szakaszok, amelyek pedig gazdagíthatták volna élményvilágukat, személyiségüket. Urasima Taró a bűntudat súlyával hal meg.

Odüsszeusz a hajóárbóchoz kötteti ki magát, hogy ne csábíthassa el a Szirének éneke. Rettentő kínokat áll ki, véresre marja a kötél, mert minden erejével a vízitündérekhez igyekezne. Az analitikus pszichológia – Jung terminusával – elnyomásnak nevezné cselekedetét, azaz azt a működés módját, amikor valaki nem akarja megfosztani magát egy adott élménytől, ám nem is fojtja el azt, csupán elhatárolódik tőle, ahogy Odüsszeusz teszi, nem akarván „a szirének” áldozatává válni. A hajó legénységének fülét viszont viasszal tapasztja be, hogy ne hallhassák a végzetes éneket, ezzel azt feltételezve, hogy nem

tudnák vállalni a szenvedést. A mítosz legénysége jól példázza, miként foszthatjuk meg magunkat az elfojtás eredményeként egy különleges élménytől és ismerettől. Ugyanakkor, ha engedünk a csábításnak, az az életünkbe kerülhet. Úgy tűnik, hogy Odüsszeusz – a két szélsőséggel szemben – a középutat választotta, amely, amint a példa nyomán is látható, a legnehezebb, de az élethez vezet.

A fenti hivatkozásokból is kitűnik, hogy úgy a boszorkányok, mint a tündérek egyaránt rendelkezhetnek jó és ártó szándékkal. Cselekedeteik kimenetele is vezethet jóra és rosszra. Csipkerózsika tündérkeresztanyja, akárcsak Hófehérke gonosz mostohája a serdülőkorú lányok fejlődését mozdítja elő. Csipkerózsikánál az alvás-álom a befelé fordulást, a belső világ érlelődését és kibontakozását szimbolizálja, akárcsak Hófehérke esetében az erdő és a törpék szolgálata.

Mind a tündérek, mind a boszorkányok persze szörnyű kegyetlenségekre is képesek, ha megharagítják őket. A boszorka lehet tanácsadó, de hárpia is, csakúgy, mint a tündér: lágy, jóságos, elbűvölő, de csábító, elveszejtő is. Lényeges különbség közöttük külső megjelenésük, természetük és lakhelyük, valamint azok az érzések, melyeket kiváltanak. A boszorka alakja általában riasztó, kivéve az ún. fiatal boszorkáét, aki inkább a csábító tündérhez áll közel. Míg a boszorka lehúzó, elnyelő női minőség, és sötét, földalatti hely a birodalma, addig a tündér alakja légies, könnyű, törékeny, lepkeszerű, a levegő lánya, lakhelye az üveghegyen is túl, a halhatatlanság szigetén, vagy felhők között található. Felsorolt jellemzőikben is megmutatkoznak ellentétes tulajdonságaik: az egyik a földi, a másik az égi dimenzióhoz áll közel. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a boszorka földi minősége a realitást, a horizontális dimenzióban való boldogulást képviseli, míg a tündér az illúzióhoz közeli vágyakat, a fantáziában élést, a vertikális dimenziót, s vele együtt az élet szellemi, spirituális oldalát. A tündér a mese főszereplőjét a változásra készíti, arra inspirálja, hogy kövesse vágyait, fantáziáit, ezzel egyben kreativitását is aktiválja, küzdelemre sarkallja. Szélsőséges esetben azonban a hős éppen ebbe bukhat bele, azaz illúziójának áldozata lesz, lásd a halászfíú történetét. Ezért mindig „jól jön” egy boszorkány a mesében, aki – bármely fájdalmas úton-módon is – valahogyan a realitással szembesíti a szereplőket.

Nincs ez másként a hétköznapiakban sem.

Egy fiatalember féléves, egyre mélyülő kapcsolatát értékelve döbbsent rá arra, hogy a lány, akivel jár, s akit eddig szeretett, nem hasonlít ideáljára, a Hófehérke-Hamupipőke típusú nőre. A szakításon gondolkodik. Korábbi kapcsolatai szintén hasonló okok miatt ítéltettek kudarcra, ezért a munkájába menekült. S mivel ez a történet nem a mesében játszódott, sajnos nem jöhetett el a boszorkány, hogy a valósággal szembesítse. Kétségtelen, hogy a tündérmesék ugyanakkor nagy segítségére lehetnének önismereti munkájában.

Tündér- vagy varázsmesék

A tündér- vagy varázsmesék alkotják a népmesék 70–80 százalékát, bár sokuk esetében nem tehető éles műfaji különbség, így például a legenda és tündérmese vagy tréfás mese között. A tündérmesék általában a holtodiglan-holtomiglan királyi esküvőig, azaz a fiatal felnőttkorig kísérik végig a főszereplő életét. Varázsmeséknek is hívják őket, minthogy meghatározó vonásuk a csodás elemek jelenléte, mint például láthatatlanná tevő köpeny, repülő szőnyeg, terülj-terülj asztalkám, beszélő állatok stb.

A tündérmesékben a fantázia felszabadul a mondai elemek kötöttségétől és szabadon szárnyal. Ám ezen szabadság mélyén azokat a mágikus mitikus elemeket is fellelhetjük, amelyekből sarjadtak.²² Ez utóbbiakat nevezi az analitikus lélektan archetípusoknak, ősi, változhatatlan struktúráknak, amelyek a homo sapiens lényegi sajátjai.

A tündérmese kapcsolódhat a realitáshoz is. Van, amikor a mesehősök még mitikusak, a cselekmény szinterei azonban már valóságosak. Lényegük mégis a varázslat, a csoda, melynek ha megfejtjük az üzenetét, segítséget kaphatunk általa a mindennapokban való eligazodáshoz.

A mostoha és boszorka mint anyaarchetípus jelentősége

Mesekutatásaim során, találomra 2554 mese kiválasztását követően, kigyűjtve a női főszereplővel rendelkező meséket, figyelemre méltó eredményre jutottam. Ezen 2554 mese esetében 10%-uknak volt női főszereplője. A 255 mese azután cselekményüknek megfelelően kilenc kategóriába volt besorolható. Mint kiderült, a *Mostoha* és a *Boszorka* kategóriát alkotó mesék száma messze meghaladta a többiekét: 48 mesében volt meghatározó szereplő a mostoha, 49-ben pedig a boszorka.²³

Mindez érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet. Nem másra, mint a negatív női archetípussal való megküzdésre, illetve a nőnek és az anyának változást és fejlődést előmozdító szerepére.

Figyelmeztet továbbá arra is, hogy a felnőtté váláshoz komoly küzdelmet kell vívni az anyával úgy a lány, mint a fiúgyermeknek. Ez a küzdelem sokkal több energiába kerül, sokkal több elszántságot kíván, mint az apáról történő leválás. A feldolgozott mesékben a *Sárkányok* mesekategória jóval kisebb számban fordult elő a mostohákról, boszorkákról szólókhöz képest. S jóllehet a sárkány szimbolikája szélesebb körű és gazdagabb, mint a boszorkáé (lehet akár anya-, akár apaszimbólum, de lehet a saját testi vágy, indulat, agresszió megnyilvánulása is, amit meg kell zabolázni a sárkányölő hősnek), a mesékben mégis általában az apával való küzdelmet jelenti.²⁴

Míg a boszorkával lányok és fiúk egyaránt küzdenek, a tündérek csakis a fiúknak jelentenek kihívást. Ám különbség érzékelhető a boszorkánnyal való kapcsolat tekintetében is. Amíg a lányokat általában üldözi a boszorkány, addig a fiúkat szolgálatra kényszeríti, lehetetlen próbák elé állítja, amelyeknek elvégzéséhez személyiségben rejlt szinte összes lehetőséget, sokszor még csak csírájukban lévő funkciókat – így a kognitív, érzelmi, praktikus intelligenciát, valamint az intuíciót is – aktivizálni kell. Ezen képességeket, amelyek a boszorka által adott feladatok elvégzéséhez szükségesek, legtöbbször állatok, de sokszor növények és tárgyak mint segítők (segítő lélekrészek) szimbolizálják.

A mesék fiatal hősei általában késő serdülő- és ifjúkorukban találkoznak az életüket fenyegető boszorkával. Szolgálatába szegődnek és a lehetetlennek tűnő feladatok elvégzése közben fejlődnek és érnek felnőtté. Van, amikor a mesékben a boszorka nem tartja be a szavát és a jutalmat akkor is visszatartja, amikor az ifjú már teljesítette a próbát. Ilyenkor a legény szembeszáll a boszorkával és leszámol vele.

Mint tudjuk, a mese a szimbólumok nyelvén beszél, ezért nem könnyű dekódolni üzenetét és megszívlelni útmutatásait. A boszorka és az ifjúkorba lépő fiatal közötti harcban fel lehet fedezni az anyaimágóról történő leválási küzdelmet. Ebben a küzdelemben a feldolgozás folyamata is benne rejlik: a tudattalanban működő anyaarchetípus és az internalizált anyakép közötti kapcsolat belső változásokon megy keresztül.

A *Palkó és a boszorkány* című mese a negatív anyaarchetípussal való megküzdést szimbolizálja. A mesében széttépik és elégetik a boszorkát. Hasonló sorsra jut a *Szefűhajú János* című mesében is a vén sziprtyó. A boszorka leszámolásával végződő küzdelem azt az üzenetet is hordozza, miszerint harcolni sem lehet a végtelenségig, hiszen minden fiatalember felett elszáll az idő, s egyszer csak azt veszi észre, hogy bizony már belépett az érett felnőtt korba, s még mindig csak az anyjával harcol. Jól szimbolizálja ezt a *Csodálatos óra* című mese, amely lehetne a mindenütt jelen lévő, mindenben segítő anya szimbóluma

is. Fia a nősülést követően párkapcsolati konfliktusba kerül, aminek szakítás lesz a vége. Ezt követően visszatér anyjához, hogy hamuba sült pogácsát kapva tőle (érzelmi töltekezés) elinduljon megkeresni a feleségét. Anyja pogácsájától új erőre kap, ám a mese végén az anya csókolja meg a fiát.

A mostoha és a boszorka jelentősége az egyes életszakaszokban

A mostohák és a boszorkák fiatal felnőttkorig kísérik végig a mesebeli főszereplők útját, s jórészt az egyes életszakaszváltásoknál jelennek meg. A meseelemzések arra engednek következtetni, hogy ezen szereplők minden korosztály esetében a fejlődés hajtóerői, mivel kizöklentik a fiatalokat abból a létállapotból, identitásból, ami már nem az önmegvalósítást szolgálja, hanem mint az állóvíznek, áporodottság lesz a sorsa.

A *kisgyermekéről* szóló mesékben a boszorka akkor jelenik meg, amikor a kislány vagy kisfiú, legtöbbször *a két testvér* (általában óvodáskorúak) elindulnak világgá. Vagy maguktól mennek, vagy küldik őket. Útjuk során majdnem mindig találkoznak a boszorkával vagy a segítő százéves anyókéval. Ezekben a történetekben a boszorka alakjára vetül mindaz a szorongás és félelem, amit a családból kikerülő gyermek érez, amikor kilép a számára ismeretlen külvilágba. Gondoljunk csak bele, milyen hosszú időt vesz igénybe, amíg a gyermek megszokja az óvodát, óvónőt, és otthonosan mozog az otthonon kívüli térben. Mivel minden mesének jó a vége, a gyermek, miután végighallgatja a történetet, áttételes, szimbolikus úton újra átéli saját szorongásait, amelyeket a mese még fel is nagyít (és éppen itt van a mesékben az a „csavar”, amit paradox terápiás hatásnak nevezhetünk), ám a *vége jó, minden jó* befejezés hatására meg is könnyebbül, s a valóságban átélt félelmei, szorongásai ezzel el is törpülnek.

Kora serdülőkorban legtöbbször a mostoha zavarja el otthonról a fiatalokat, akik idős asszonyoknál – lásd a *Holle anyó* típusú meséket – szolgálnak, miközben fejlődik érzelmi életük, empátiás készségük.

Serdülőkorban a mostoha már szinte mindig a boszorkányos oldalát mutatja, amikor „kiúzi” a fiatalokat az otthon melegéből, lásd *Hófehérke*.

Ifjúkorban (lásd a korábban tárgyalt *Világszépe* mesekategória meséi esetében) a fiatalok még mindig tanulásra szorúlnak, különösen párkapcsolatuk alakítását illetően. Ebben a szituációban is megjelenhet a boszorka, aki segíthet nekik abban, hogy kinyíljon a szemük, és felismerjék választottjuk igazi arcát.

Azonban megjelenik a boszorka a mesék *fiatal felnőttkorú* szereplőinél is, amikor például elrabolja a fiatal királyi pár aranyhajú gyermekét. Furcsa mód, éppen ezzel a cselekedettel tereli a fiatalokat a valóság és a realitás felé, felhívva az anya figyelmét arra, hogy nem gondolja kellőképpen gyermekét. Ha egy cselemőt – anélkül, hogy az anyja észrevenné – csak úgy el lehet lopni, vagy ki lehet cserélni egy állatkölyökre, akkor az a szülő nemigen figyel oda gyermekére. Ilyen esetekben különösen szüksége van a párnak azokra a tapasztalatokra, amelyeket az elődöktől, az anyától, nagyanától sajátíthat el.

A felsorolt fejlődési szakaszok közül a tanulmányban a *koraserdülő, serdülő- és ifjúkorhoz* kapcsolódó mostoha, illetve boszorka kerül elemzésre. A választott mesék a boszorka (az anya árnyékos oldala) és a fiatal lány, azaz az anya-lánya kapcsolatáról szólnak, mivel a boszorkány és fiatal lány közötti konfliktus intenzívebb, mint a fiúk esetében. Ők, amint korábban szó volt róla, sok mesében a sárkánnyal küzdenek. Ezért a tárgyalt életszakaszokhoz illeszkedő mesék közül női főszereplővel rendelkező meséket választottam.

Az alábbiakban a *Mostohák*, valamint a *Boszorkányok mesekategóriá*hoz kapcsolódó mesék szerkezetét ismertetem:

Mostohák (koraserdülő-serdülőkor, kb. 13–16 éves kor)

I. A *Mostohák* kategória meséiben a mostoha – néha a boszorkány – együtt él édes- és mostohalányával, vagy csak a mostohalányával (lásd például a *Hófehérke*, illetve a *Gyöngyike* című mesét). A kategóriába tartozó mesék egy részében a mostohalány apjával is találkozunk, aki nem veszi észre a mostoha ármánykodását, de ha észreveszi, akkor sem képes megvédeni a lányát.

II. A mostoha elúzi, vagy toronyba, kamrába stb. zárja, izolációra kényszeríti a hősnőt.

III. A mostoha által felállított próbatételek esetében a lánynak általában állatok, tündérek vagy más nem emberi lények segítenek (például az *Ámor és Psziché*ben egy torony, a *Hamupipőké*ben a halott anya szelleme). *Hófehérke* esetében a törpék.

IV. A mostohalány a próbatételektől és a szenvedéstől egyre szebb lesz, végül sorsa jóra fordul, általában egy királyfi beleszeret és feleségül veszi.

A *Hófehérke* című mese, illetve a *Mostohák* kategóriába tartozó mesék az anyáról való leválás időszakát, az anya-lánya kapcsolat küzdelmének a családból való kilépés előtti első, korai szakaszát ábrázolják. A mostoha kettős aspektusa: egyrészt a fejlődés hajtóereje (lásd *Hófehérke* Mostoháját, vagy a *Varázsfuvolában* az Éj Királynőjét), másrészt destruktív, ha a gyermek (itt a lányok) korábbi személyiségfejlődési szakasza sérült. Ebben az esetben a boszorkány inspiratív ereje, amely fejlődésre is sarkallhatna, rombolóvá válik (a valóságban tetten érhető ez a folyamat például az étkezési zavarban szenvedő fiataloknál). Jó esetben a „nem boszorkányos” anyáknál is fellép az ún. boszorkányos aspektus, amikor lányaik a serdülőkor végére érnek. Ezzel lényegében segítik a már majdnem felnőtt lánynak a családból való kilépést, a leválást.

Boszorkányok (koraifjúkor-ifjúkor, 18–22 éves kor)

I. A *Boszorkányok* kategóriába tartozó mesék hősnője általában egy szegény ember lánya, aki rendkívüli szépségével és a szépségét kiemelő mesebeli tulajdonságával tűnik ki: gyöngyöket sír, nevetéskor rózsák vagy gyémántok hullanak a szájából, aranyvirágokat fésül ki a hajából, vagy minden lépésénél gyöngyöt lép, arany hull a lábából, kezéből. Mindenki csodálja szépségét, a király (királyfi) természetesen feleségül kéri.

II. A menyegzőjére tartó lányt a boszorkány a hintóban kicseréli saját lányával. A lány (ha egyedül utazik) vagy őt kísérő apja a legtöbb mesében nem jön rá arra, hogy a boszorkány rosszat akar, és így felveszik őt a hintóba. A boszorka kiszedi a lány szemét, levágja a haját, a kezét és a lábát, majd a hintó melletti árokba vagy vízbe taszítja.

III. A lányt megtalálja egy jószívű vadász, halász vagy kertész (érzelmeiben is gazdag apa-archetípusok), és hazaviszi felesége mellé segítőnek. A szolgálat során a lány erőre kap, öntudatra ébred, és a nevelőapja segítségével visszaszerzi elvesztett testrészeit.

IV. A királyfival újra egymásra találnak, a lány helyét addig betöltő boszorka és lánya elnyeri méltó büntetését, a világszép leány pedig a királyfi felesége lesz.

A tárgyalt korosztály esetében még ideális családi konstelláció meglétében is jó, ha az anya átmenetileg mostohává, netán „boszorkánnyá” válik és „elüldözi” a háztól „Hófehérkét”, vagy a „toronyba zárja”,

ahogy annyi mesében szerepel, hogy így a királyfi ráakadhasson. De az is jó ilyenkor, ha mostohán bánik vele, hogy a lány ennek folytán elvágódjék mellőle, illetve a családi fészekből.

Csipkerózsikát az álom zárta a toronyba. Álma alatt az egész királyi udvar is álomba merült, így egész családjá békén hagyta.

A pszichoterápiás praxisból ismerősek számunkra olyan anya-lánya kapcsolatok, ahol a 40–50, vagy akár 60 éves kisté férfi „lányok” együtt élnek a 65–85 éves anyjukkal, akik a férj- és apapótló lányukhoz hisztériásan, követelőző módon viszonyulnak. A férfián viselkedő lányok és kislányosan viselkedő anyák közötti évtizedekre visszanyúló kapcsolat szinte felbonthatatlan. Ha 16–26 év közötti korban kerülnének ezek az anyával megélt napi konfliktusok és feszültségek miatt patológiás kapcsolatban élő lányok terápiába – amit szerencsés esetnek minősíthetünk –, akkor ez a fejlődést visszafogó furcsa szimbiózis feloldható lenne.

Idekívánkozik a következő eset. Egy családi háromszögben vergődő 24 éves lány anyjával együtt járt terápiába. A lány terepszínű katonaruhát és csizmát hordott. Vékony testalkatú, de anyjánál magasabb, erősebb. Óvodáskorától kezdve kísérgeti anyja mindenhová. Serdülőkori krízisét (sikertelen elszakadási kísérletét) követően öltött magára katonaruhát, anyjával így járkálnak kettesben. A családban a pénzt kereső apa érzelmileg teljesen a háttérbe került. Nyilvánvaló, hogy a hozott példánál az anyának a lány születésétől fogva a gyermekére tapadt libidó esetével állunk szemben.

A fenti példákban szó sincs inkubációról, „százéves” alvásról, elvonulási lehetőségről. De ha mégis megszületik „Hófehérkében” férfiideálja, a királyfi, annak rögtön a „mostohaanya” szolgálatába kell állnia.

A kategória meséiben szerepel a Rossznak egy olyan megjelenítése is, amely fölött mindig győz a morál, vagyis a rossz elnyeri méltó büntetését. Ezt az amoralitást is általában a boszorkányok és lányaik testesítik meg, akik a mesében hazudnak, lopnak, csalnak, sőt még a gyilkosságtól sem riadnak vissza. Az erkölcsi rendet képviselő király felnégyelteti őket. A természet rendjét képviselő „gonosznak”, amelynek a feladata, hogy fejlődésre sarkalljon, sosincs ilyen büntetése: az a végén eltűnik vagy elzavarják (például a *Világszép Ilonka* című mesében).

Koraserdülőkor és a mostoha a *Hófehérke* című mesében

A mostoha fogalmán az anya árnyékrészének lányára való kivetítését, projekcióját értjük, ami a lány tudattalanjában élő negatív anyaarchetípust, esetünkben a boszorkány alakját hívja elő. Ez, visszavetülve az anyára, benne is a destruktív erőket erősíti meg. A kapcsolat önrontó körré válhat, és a serdülő személyiségfejlődését a patológia irányába viheti. Ugyanakkor a serdülőkori krízis sikeres megküzdés esetén az ifjúkori női identitás kialakulásának előfeltételét képezi.

Előfordul, hogy az anyák ellenséges érzéseit serdülő lányuk fiatalsága, nőiessége váltja ki. Visszatér saját elmúlt fiatalságuk emléke, talán a meg nem valósult lehetőségek utáni vágyuk is. A *Hófehérke* című mese mostohája is az az anya, aki nem jutott el belső értékeinek felismeréséhez és megvalósításához, ezért számára csak a külső a fontos, csak az, hogy mit mutat a tükör: „Tükröm-tükröm, mondd meg nékem, ki a legszebb a vidéken?” Ám a tükörtől kapott válasz csak ideig-óráig elégíti ki a női identitásában bizonytalan, kisebbségi érzésekkel küzdő királynőt. A tükör válasza nem csillapíthatja igazán a szeretet és elfogadás iránti vágyát. Önmagunkkal csak környezetünk, illetve családtagjaink

„visszapillantó tükreben” találkozhatunk. Ez a kép tudja csak kielégíteni szeretetigényünket, még akkor is, ha mások szemében árnyékrészeink is tükröződnek.

A tükör válasza nem ad elég biztonságot, a mostoha nem biztos abban, hogy ő szép és jó, ezért állandó rivalizálásban él. Alapproblémájából ered, hogy amikor kilép otthonából, árnyékrésze kerül előtérbe, királynői magánya a külvilágban boszorkánnyá silányul. A terápiás gyakorlatban nem ritkán találkozunk hasonló esetekkel, amikor a nyilvános megjelenés az énképükben, identitásukban bizonytalan nőknél pánikot vált ki, rossznak élik meg magukat, szoronganak, minden nővel összemérik magukat.

Az éretlen személyiségű, narcisztikus mostoha saját lánya üldözőjévé válik. Üldözi benne a saját meg nem valósult, illetve már elmúlt fiatalságát. Lánya riválisa, mivel az anyaszerep nem jutott el, az anyai identitást nem tudta megvalósítani. Jól érzékelteti ezt a mese már annak elején: „Amikor a kisdéd megszületett, a királyné meghalt...” Sok-sok mesében találkozhatunk ezzel a fordulattal. A gyermek megszületésével a női, de inkább a nő személyiségének lányos része „meghal”. Ennek át kell lényegülnie egy másik, az anyai szerepbe. A feleségszerep is módosul. Ahol ez nem sikerül, ott a tündérből boszorkány lesz, a feleségből lányával rivalizáló nő, azaz mostoha.

A Mostohát annak felismerése, hogy Hófehérke egyszer csak szebb lett nála, figyelmeztette az idő múlására. Megöletési szándékával az időt akarta megállítani. Más megközelítésből szemlélve, Hófehérke megölésével személyiségének lányos része kapott halálos ítéletet. Jól szimbolizálja a mese, hogy a változással együtt járó halál csupán szimbolikus. Nem megsemmisüléssel találkozunk, hanem átváltozással, transzformációval.

A törpéknél Hófehérke felkészül a feleség- és anyaszerepre, amely saját anyjánál hiányzott, hiszen az csupán külső megjelenésével, szépségével foglalkozott. Kisebrendűségi érzéssel küzd, állandóan tükrét faggatja. Ki sem akar lépni a házból, hogy másokkal összemérje magát, csupán tükrevel társalog. Sebzettsége és narcizmus akadályozza anyai érzelmeinek kifejlődését. Annak a sértett nőnek az archetípusa, aki valószínűleg gyermekkorától fokozott mértékben szenvedhetett a szeretetmegvonástól, illetve aki az átlagnál sokkal kevesebb szeretetben részesült. Féltekenysége oly mértékűt ölt, hogy mostohából boszorkává változik át a lány üldözése közben.

Érdekesen végződik a mesében a Mostoha sorsa. A *Világszépe mesekategóriába* sorolt ifjúkort megidéző mesék juthatnak róla eszünkbe. Csábító perszónájához a gyermeke megszületése után is ragaszkodó Mostohának, aki nem tudja vállalni az anyaszerepet, az a büntetése, hogy haláláig tüzes cipőben kell táncolnia. A tüzes cipő szimbolizálhatja a szexualitást, a szenvedélyeket. Itt is megfigyelhetjük a mesékben oly gyakori azon paradox jelenséget, hogy az egyoldalú, egy lábon álló, egy üggyel foglalkozó (esetünkben a külső megjelenésével), „együgyű” szereplőknek az lesz a büntetése, az emészti fel őket, abba fulladnak bele – amitől nem tudnak megválni. Így a Mostoha is szükségszerűen saját narcizmusának áldozatává válik.

Serdülőkor és a boszorka a *Gyöngyike* című mesében

A problematikus és sokszor patológiás serdülőkori anya-lány kapcsolatot jól szimbolizálja a *Gyöngyike* című mese története.²⁵

A mesében a boszorkány talál egy gyöngyöt, amit hazavisz. Mire hazaér vele, a gyöngy megnő, tojás nagyságú lesz, végül egy szépséges szép kisleány pattan ki belőle, akinek a boszorkány a Gyöngyike nevet adja, s elhatározza, hogy ha 16 éves lesz, vérét veszi, hogy megfiatalítsa vele magát. Gyilkos szándékát a vadász hiúsítja meg, aki beleszeret Gyöngyikebe, s végül feleségül veszi.

A boszorkány ebben a mesében is a nőiség, a szeretet, a gondoskodás, és az anyai érzelmek hiányától szenved. Ezt akarja Gyöngyikétől megkapni, a vérét akarja, a lelkét akarja, hiszen ahogyan az *Ótestamentumban* olvashatjuk: „A vér a lélek.” A pozitív női aspektusra féltékeny, amit a fiatal lány szépsége képvisel a mesében.

A *Gyöngyike* című mese boszorkánya azt az anyát szimbolizálja, aki önmagának neveli a lányát, ahogy a mese is utal rá, nem igaz szeretetből. Saját magát akarja vele megfiatalítani, hogy így örök életet nyerjen általa. A mese végén a boszorkányt a gyilkosságra való felkészülés folyamatában férfiasan agresszív, pusztító energia szállja meg.

A gyöngyből egy szép lány születik. Lányként való születése már egyfajta elrendeltetése is az életének. Mivel a boszorkány nem édes-, hanem nevelőanya, nem is hasonul vele, megőrzi önmagát. A mesékben olyan gyakran szereplő mostoha a hasonulástól való óvást is szimbolizálja. A hasonulás a fejlődés és önmegvalósulás akadályozója. Ezért is fontos a mostohaszerep a mesében, a negatív anyai aspektus, azaz az ún. optimálisan „rossz” anya.

A Boszorkának a mesében lehetősége lenne rá, hogy a saját értékeivel éljen, illetve azokat kifejlessze. Jól szimbolizálja a mesében ezt az a jelenet, amikor a vadász felhossa a folyó mélyéről a boszorka még fiatal korában elvesztett gyöngyét. A mesének ez a jelenete azt üzeni, hogy a pozitív női lélek rész kifejlődésére még a „boszorkák” esetében is van lehetőség, ez viszont kemény lelki munkát igényel. A boszorka archetípusára oly jellemző tulajdonságok mint az irigység, féltékenység, mások értékeinek csalárd módon történő megszerzése, úgy tűnik, számukra sokkal könnyebb, mint a sajátjuk felfedezése és értékelése.

A *Gyöngyike* című mese boszorkánya, csakúgy mint sok személyiségfejlődésében elakadt, sérült nő, illetve anya, nem vállalja a belső építkezés, az önmegismerés és megvilágosodás fáradtságos munkáját. Így sem a külvilág, sem pedig belső világuk ártó erőivel – amelyek fejlődésre is sarkallhatnak – nem képesek sikeresen megküzdeni. Ha ezen ártó, destruktív erőkkel nem tudunk szembenézni – vagy azért, mert az én gyenge, vagy mert ezek az erők elhatalmasodtak –, akkor létre sem jöhet olyan kedvező külső és belső konstelláció, amelyben az értékek, az „igazgyöngyök”, kreatív erők, képességek, pozitív attitűdök és érzelmek érvényre jutnak.

Ha pedig egy másik aspektusból közelítjük meg a *Gyöngyike* című mesét, mint ahogyan erre minden mese alkalmat is nyújt, akkor egy további lényeges üzenetet fedezhetünk fel benne. A mesebeli boszorkány gyermeke talált gyermek. Ennek a hangsúlyozásával azt is szimbolizálja a mese, hogy valahol mindannyian talált gyermekek vagyunk. Ha a szülő tulajdonjogot formál gyermekére, ez esetben a sérülés lehetősége a felnövekvő gyermekben sokkal nagyobb. Ha Gyöngyike nem talált gyermek lett volna, akkor talán hasonult volna a boszorkányhoz, és nem menekült volna meg tőle, mert olyanná vált volna, mint ő. Így fel kellett volna adnia önmagát. Ez a hasonulás egy másfajta „vérét vevése” a gyermeknek, aki a természet rendje szerint különbözik a szülőtől. Vagy hasonul az anyjához, vagy a „vérét veszik”, azaz a lelkét. Mindkettő csapda, akár hasonul vele, akár „megölik”, mindenképpen elveszíti önmagát.

Talán az a szülő képes leginkább arra, hogy ne birtokolja gyermekét, aki a saját életét sem tekinti birtoklandónak, azaz saját magát sem birtokolja, hanem úgy tekint rá, mint talált tárgyra, amit bármikor visszaadhat, „azért őrzi meg” – ahogy József Attila *Eszmélet* című versében is olvashatjuk. A birtoklási vágy, ami a mesebeli Rosznak és Gonosznak egyik fő tulajdonsága, úgy a birtoklandóra, mind a birtokosra nézve pusztító. Nemcsak a fejlődés akadályozója, hanem patológiás kapcsolatok létrehozója is, vonatkozzon a fokozott birtoklási vágy élő vagy élettelen tárgyra vagy akár önmagunkra.

Ifjúkor és a boszorka *A kis Vadrózsza* című mesében

A kis Vadrózsza című mese főszereplője különleges születését követően egy sasfészekben nevelkedik és nő fel szépséges serdülő hajadonná. A sasfiókákat többször is megmenti a rájuk leselkedő veszélyektől, például a fára kúszó sárkánytól. Fiatal lányként is erősen kötődik az apát szimbolizáló sashoz és a sasfészekhez is. Annyira, hogy a királyfi kedvéért sem hajlandó kijönni a fészekből (milyen beszédes szimbólum), aki vadászat közben meglátja és belé szeret. Végül a királyfi megbízására egy boszorka csalja le csellel a fáról, s kerül általa a királyi kastélyba, ahol aztán megülik az esküvőt.²⁶

A lányok sok mesében egy boszorkány – vagyis negatív anyaarchetípust szimbolizáló vén banya – „segítségével”, „sajátos” beavatási rítusaival kerülnek a földi dimenzióba, azaz a realitásba. Ezt követően kezd fejlődni érzékelő funkciójuk és praktikus intelligenciájuk.

Mesénkben a kis Vadrózsza a szellemi világot képviselő sasfészekből, amely az apai védelmet és biztonságot is szimbolizálja, egy fortélyos boszorkány segítségével száll le a földre, s kezdi el felnőtt életét. Érdekes, hogy ebben a mesében a boszorkány egyértelműen pozitív aspektusú. Sok mesében azonban ártó erőként jelenik meg (*Hófehérke, Gyöngyike, A rózsát nevető királykisasszony, Amor és Psziché*) ugyanakkor ezen ártó erő mégis csak látszólagos, mivel a lányt a feleség-, illetve anyaszerepre készíti fel.

A boszorkány jelentősége viszont egy másik megközelítésből, hogy a lánynak meg kell küzdenie az anya negatív, boszorkányos aspektusával is, illetve integrálnia kell azt magába ahhoz, hogy majd ő is anyává válhasson. El kell fogadnia a személyiségében rejlő árnyékos oldalt, a nőiségnek, illetve az anyaságnak ezt a sokszor elutasított és néha valóban ártó részét is, mivel mindkét szerep sikeréhez kell egy adag misztikum, ördögösség, boszorkányosság. Fogalmazhatjuk úgy is, hogy búbjosság, vajakosság, életrealitás.

A mesékben a boszorkányok nem véletlenül rabolják el ezeket a tündérszerű lányokat: a lányoknak ezáltal kell szembenézniük és megküzdeniük azzal, amitől pedig menekülni próbálnak. A kis Vadrózsát a boszorkány szelídíti a földre, ő az összekötő az égi és földi dimenzió között. Vadrózsának addig csak szellemi-lelki arca volt. Földi létezését az anyát is szimbolizáló boszorkánynak köszönhetette. Az anya ebben a mesében nem vett részt a lány születésében, ami azt is szimbolizálja, hogy azok a lányok, akik túl erős apai védelem alatt és ezért erős függésben is élnek, nehezen szánják rá magukat arra, hogy kirepüljenek a biztonságot adó „fészekből”. A boszorkány volt a titok tudója, ő szelídítette meg, csalogatta a földre Vadrózsát, s segédkezett férjhez adásában is. Régebbi időkben is vajákos asszonyok, kerítők boronálták össze a fiatalokat, hiszen jól értették a földi praktikákat, s közelebb álltak a realitáshoz, mint a légvárat építő fiatalok.

Ahogy a mesékben nem könnyű felismerni a boszorkányok fejlődést előre vivő, pozitív oldalát, úgy a tündérek esetében sem a csillogó külszín alatt rejtőző csábító, mélybe húzó, elveszejtő oldalt. A hosszú szőke haj, a légies, vékony, tünékeny alkat, a csupa jóval kecsgetető mosoly, az örök boldogságot előrevetítő tündérhon mint paradicsomi létforma minden ifjú ideálja. A szerelmes ezt a vágyott képet fedezi fel szerelmesében, s jó, ha ezt az ideált akkor is meg tudja őrizni, ha párja a hétköznapi életben éppen a másik oldalát mutatja, vagy ha kénytelen rádöbbenni a férfi arra, hogy nem tündér a felesége sem. A kapcsolat akkor lesz hosszú távon életképes, amennyiben a férj meg tudja őrizni önmagában, és lelki szemei előtt időnként meg is tudja jeleníteni a párját úgy is, mint ahogy szerelmes időszakában látta: tündérként.²⁷ Így a nőből is elő tudja hívni annak tündéri oldalát, azt, ami minden nő személyiségében ott rejtezik. Tetten érhetjük ezt az oldalt úgy a kislányok, mint az öreganyók esetében.

Bölcsesség és boszorkányság

A tanulmányban elemzett mesék a boszorkány sokoldalúságáról tanúskodnak: lehet pusztító, ártó, elvesztető, amorális, ármánykodó, manipulatív, de ugyanakkor éppen ezen tulajdonságai által ébresztő, tudatosodást segítő, a valósággal szembesítő (ami legtöbbször már önmagában is fájdalmas) és ezáltal fejlesztő, előre vivő is. A háttérből mozgatja a szálakat, ám tevékenységének kimenetele a többi szereplőn is múlik.

Hozzá tartozik a látnoki képesség, közvetít a látható és láthatatlan világok között, s akár csak a tündérek, lehetnek a szellemvilág istennői. Sokban hasonlít a felsorolt tulajdonságegyüttes a való élet különleges megérző képességgel rendelkező öreg bölcseiéhez, akik régen például a szülésnél és a haldoklásnál is jelen voltak, akkor, amidőn érkezik, illetve távozik a testből a lélek.²⁸

A mesék összességében azt üzenik, hogy akár a „méregkeverő” szipirtyónak is lehet pozitív oldala. Ezt azért is fontos tudatosítanunk, mivel az életben előfordul, hogy csak az egyik oldal dominál. Van, hogy a bölcsességhez kapcsolódó intuitív funkció válik egyeduralmukodóvá, s elhatalmasodik a médiumi, látnoki identitás, mi több, az idős nők ennek megszállottjává is válhatnak, ami már korántsem szolgálja a környezetük javát. Előfordul az is azonban, hogy „fúria-komplexussal” állunk szemben. Erre az időskori archetípusra a tovább már nem alakítható saját sors pótlása gyanánt a mások életében élés, másokkal való intenzív foglalkozás a jellemző, ezzel igyekeztve meghosszabbítani saját életét. Erőszakkal ad tanácsot, sőt ráerőszakolja magát másokra, legtöbbször a fiatalokra. Ezt a mesék (lásd például a már elemzett *Gyöngyike*-mesét) sokszor oly módon szimbolizálják, hogy a boszorkány a fiatalok vérével akarja magát megfiatalítani.

Ismerünk idős embereket, akik nem képesek szembenézni a ténnyel, hogy túl vannak már a késő felnőttkoron is, nem tudják sem begyűjteni életük gyümölcseit, sem az ős terméseit számba venni, s kiengedni a kezükből, ami már nem tartozik az életükhöz. Nem tudnak felkészülni a télre, ahogy pedig azt a természet is teszi. Hiszen a tél az az időszak, amikor a természet látni engedi számunkra a lényegét, a lecsupaszított ágakat, de az év termését, a magokat is.

Ebben az életkorban fontos, hogy vissza tudjunk nézni a saját életutunkra, s már egy magasabb szintről tekinteni rá az életre. Szerencsés esetben ekkor már a személyiség spirituális dimenziója kerül előtérbe. Az időskorú nő – amennyiben végig tudta járni, meg tudta élni az élet adta fejlődési szakaszokat, mint identitáslehetőségeket – képessé válhat arra, hogy egy bizonyos távlatból lássa a körülötte zajló történéseket. Ebből a „magaslatból” olyat is észrevehet a maga körül folyó életből, amit a nála fiatalabb korosztály tagjai még nem láthatnak, mivel benne vannak az élet sűrűjében. Ez a rálátás hasonló az álomhoz. Az álom is többet lát és tud az életünkről, mint mi magunk, vagyis az éber tudat.

A mesékben a százéves tanácsadó anyókák tartoznak ide, akik nem tukmálják rá magukat az útbaigazítást kérő mesebeli hősökre, nem szaladnak utánuk, hanem fel kell őket keresni rejtekhelyükön. Barlangokban, hegytetőn, egyéb titokzatos helyeken tartózkodnak. Ezeknek a mesebeli bölcs öregeknek a kettős aspektusát az ismert mondattal fejezi ki a mese: „Köszönd, hogy öreganyádnak szólítottál.” Ennek egyik fontos üzenete, hogy az életben sok problémás helyzet adódik, amelyek kimenetele, illetve megoldása döntően a mi hozzáállásunkon múlik. Amennyiben pozitívan állunk hozzá az élet dolgaihoz vagy egy személyhez, akkor azok viszámosolyognak ránk, ám ha ellenségesen, az esetben a boszorkányos arcukat fordítják felénk.

A boszorkány akkor változik át tanácsadó anyókévé, ha tisztelettel és kedvesen szólunk hozzá. Ám milyen nehéz megtenni ezt olyan személyekkel szemben, akik ellenszenvesek, barátságtalanok és esetleg még indulatosak is velünk. Pedig lehet, hogy tőlük kaphatnánk meg azt a segítséget, ami kivezet a bajból. Kritikájuk, bántónak megélt visszajelzéseik fontos felismerésekhez juttathatnak bennünket.

Jegyzetek

- ¹ Az analitikus pszichológia fogalma Carl Gustav Jung nevéhez kapcsolódik, akinek munkássága nyomán több tanítványa foglalkozott a népmesék mélylélektani elemzésével és szimbolikus üzenetével. Közülük többük nevével találkozhatunk majd jelen tanulmányban. Ennek kapcsán legfontosabb szakirodalmat lásd ANTALFAI Márta: *A nő személyiségfejlődésének elemzése a magyar népmesék tükrében*. // *Pszichoterápia*, 1999, №2, 105–118. o.; ANTALFAI Márta: *A kis Vadrózsa*. In: *A meseszöveg változatai. Mesemondók, mesegyűjtők és meseírók* (szerk. Bálint Péter). Debrecen: Didakt Kiadó, 2003: 160–169. o.; ANTALFAI Márta: *A női lélek útja mondákban és mesékben*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2006; ANTALFAI Márta: *A női lélek útja mondákban és mesékben*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, 2014; ANTALFAI Márta: *A Sárkány a mesében és az életünkben*. // *Fordulópont*, 2014 (16), №65, 11–22. o.; BENEDEK Katalin: *Az égig érő fa*. In: *A meseszöveg változatai. Mesemondók, mesegyűjtők és meseírók* (szerk. Bálint Péter). Debrecen: Didakt Kiadó, 2003: 76–100. o.; BERZE NAGY János: *Ősvallási maradványok népmeséinkben*. In: „Aki nem hiszi, járjon utána” *Népmesetanulmányok*. /Főnix Könyvek 64./ Debrecen, 2005; BETTELHEIM Bruno: *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1988; BOLEN Jean Shinoda: *Bennünk élő idősödő istennők*. Budapest: Studium Effektíve Kiadó, 2008; VON FRANZ Marie-Louise: *Női mesealakok*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1995; VON FRANZ Marie-Louise: *Az árnyék és a gonosz a mesében*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1998; JUNG Carl Gustav: *A mesebeli szellem fenomenológiájához*. In: Carl Gustav Jung: *Mélységeink ösvényein. Analitikus pszichológiai tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1993; SOLYMOSSY Sándor: *A „vasorrú bába” és mitikus rokonai. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Akadémiai kiadó, 1991.
- ² JACOBI Jolande: C. G. Jung pszichológiája. Kindle Edition: 1973.
- ³ VON FRANZ Marie-Louise: *Az árnyék és a gonosz a mesében*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1998: 206. o.
- ⁴ NEUMANN, Eric: *A Nagy Anya. A Magna Mater archetípusa a jungi pszichológiában*. Budapest: Ursus Libris, 2005.
- ⁵ JUNG Carl Gustav: *Az átalakulás szimbólumai*. /C. G. Jung összegyűjtött munkái. 5. kötet./ Budapest: Scolar Kiadó, Bp., 2018.
- ⁶ JUNG Carl Gustav: *Mélységeink ösvényein. Analitikus pszichológiai tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1993.
- ⁷ SOLYMOSSY Sándor: *A „vasorrú bába” és mitikus rokonai. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991.
- ⁸ *Mitológia – mítoszok, mondák és legendák*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2016.
- ⁹ *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. (Szerk.: Pál József, Újvári Edit.) Budapest: Balassi Kiadó, 1997.
- ¹⁰ VON FRANZ Marie-Louise: *Női mesealakok*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1995: 38. o.
- ¹¹ JUNG Carl Gustav: *Mélységeink ösvényein. Analitikus pszichológiai tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1993.
- ¹² *Szimbólumtár...*
- ¹³ NEUMANN Eric: I. m. 29. o.
- ¹⁴ BETTELHEIM Bruno: *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Budapest: Gondolat Kiadó. 1988.
- ¹⁵ JUNG Carl Gustav: *Az archetípusok és a kollektív tudattalan*. Budapest: Scolar kiadó, 2011: 229. o.
- ¹⁶ ANTALFAI Márta: *A női lélek útja mondákban és mesékben*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2006.
- ¹⁷ GOETHE: *Faust*, I. fejezet (Mefisztó). Lásd GOETHE, Johann Wolfgang: *Faust* (Ford.: Jékely Zoltán, Kálnoky László). <https://mek.oszk.hu/00300/00389/00389.pdf>
- ¹⁸ „Féld az Istent, és tartsd parancsait, mert ez az egész ember” [Préd. 12:14].
- ¹⁹ *Szimbólumtár...*
- ²⁰ BERZE NAGY, I. m. 18–38. o.
- ²¹ BENEDEK Katalin: *Az égig érő fa*. In: *A meseszöveg változatai. Mesemondók, mesegyűjtők és meseírók*. Debrecen: Didakt Kiadó, 2003: 76–100. o.
- ²² NAGY Olga: *Széki népmesék*. Bukarest: Kriterion Kiadó, 1976.
- ²³ ANTALFAI Márta: *A női lélek útja mondákban és mesékben*. Budapest: Wesley János Lelkészképző Főiskola, 152. o.
- ²⁴ ANTALFAI Márta: *A Sárkány a mesében és az életünkben*. // *Fordulópont*, 2014 (16), №65, 11–22. o.

²⁵ ANTALFAI Márta: *A nő személyiségfejlődésének elemzése a magyar népmesék tükrében.* // *Pszichoterápia*, 1999, №2, 105–118. o.

²⁶ ANTALFAI Márta: *A kis Vadrózsa.* In: *A meseszöveg változatai. Mesemondók, mesegyűjtők és meseírók* (szerk. Bálint Péter). Debrecen: Didakt Kiadó, 2003: 160–169. o.

²⁷ JOHNSON Robert: *She. Understanding feminine psychology.* New York: Harper and Row, 1977.

²⁸ BOLEN Jean-Shinoda: I. m.